

ТМГ. XXXVIII	Бр. 1	Стр. 151-176	Ниш	јануар - март	2014.
--------------	-------	--------------	-----	---------------	-------

UDK 316.344.24:338.124.4(497.11)

Оригиналан научни рад

Примљено: 23. 12. 2013.

Ревидирана верзија: 25. 1. 2014.

Одобрено за штампу: 18. 2. 2014.

Марија Бабовић

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за социологију

Ирена Петровић

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Институт за социолошка истраживања

Београд

ПОВЕЗАНОСТ РАДНИХ И ВРЕДНОСНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА ДРУШТВЕНИХ АКТЕРА У УСЛОВИМА ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ У СРБИЈИ *

Апстракт

Рад је усмерен на два основна циља: испитивање промена у радним оријентацијама друштвених актера који припадају контингенту становништва радног узраста (15–64), за које се претпоставља да су се одиграле у периоду 2003–2012. имајући у виду промене друштвено-економског контекста, као и испитивање повезаности ових радних оријентација са темељнијим вредносним оријентацијама, посматраним кроз модалитете традиционалног и модерног.

Резултати анализе указују да су у периодима позитивних економских циклуса распрострањеније спремности на флексибилне и самосталне облике запослености, док распрострањеност ових оријентација опада у периоду кризе. Такође, анализе показују да су веће спремности на флексибилне и самосталне облике запослености повезане са модерничким вредносним оријентацијама, док су спремности да се прихвати било какав посао више повезане са традиционалистичким вредносним оријентацијама.

Закључци о радним и вредносним оријентацијама изводиће се на основу резултата три емпиријска истраживања која је Институт за социолошка истраживања реализовао током 2003, 2007. и 2012. године.

Кључне речи: радне оријентације, запосленост, флексибилни радни аранжмани, вредносне оријентације

petrovic.irena84@gmail.com

* Текст је настао у оквиру рада на пројекту Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери, евиденциони број 179035, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

THE RELATIONSHIP BETWEEN WORK AND VALUE ORIENTATIONS OF SOCIAL ACTORS IN THE PERIOD OF ECONOMIC CRISIS

Abstract

This paper focuses on two main objectives: the analysis of changes in the work orientation during the period from 2003 to 2012 and the correlation between work and value orientations (traditional vs. modern orientation). Survey data indicate a prevalence of readiness for “flexible” work patterns and “self-employment” or starting one's own business in the period of economic growth. On the other hand, our findings indicate a decrease in “flexible” work orientation in the periods of economic crisis. Additionally, the empirical findings of this research show that the readiness for “flexible work arrangements” is associated with modern values, while the willingness to accept any paid work is connected to traditional values.

The analysis is based on the data collected within three empirical researches (2003, 2007, and 2012) conducted by the Institute for Sociological Research of the Faculty of Philosophy in Belgrade.

Key words: work orientation, employment, “flexible” work arrangements, value orientations

УВОД

Процеси трансформације друштва Србије који трају дуже од две деценије, а који су најпре одликовани процесима блокирања темељних системских промена (Лазих, 1995, 1996а, 2000, 2002; Болчић, 1995, 2003, 2013), потом интензивних реформи (Лазих и Цвејић, 2004; Болчић, 2004, 2013) и на крају дубоком системском кризом која је последица глобалне економске кризе али и недоследне и неефикасне трансформације (Цвејић, Бабовић и Пудар, 2011; Бабовић, 2012, 2013; Цвејић, 2013; Радоњић, 2013) детерминисали су и темељне промене у сфери рада. Ове промене су се кроз поменуте фазе огледале у облику својинске, секторске трансформације, промена у обиму запослености, успостављања тржишта рада и његове либерализације (Крстић и Стојановић, 2001; Болчић, 2002а, 2002б; Арандаренко, 2011; Vuković & Babović, 2013), односно, повећања „тржишности“ институција тржишта рада (Арандаренко, 2011), уз истовремену ретрадиционализацију која се огледала у високом уделу запослености у пољопривреди, као и неформалне запослености (Арандаренко, 2011; Цвејић, 2002; Крстић, 1998а, 1998б). У контексту ових

промена, друштвени актери су морали вишеструко да прилагођавају своје економске стратегије измењеним структурама шанси у настојању да задрже или остваре запосленост и на томе утемеље (репродукују или промене) свој друштвени положај (Бабовић, 2009, 2013). Они су морали да се прилагоде не само условима под којима се запошљавају и реализују своју радну активност за коју су везана потенцијално различита радна и социјална права, већ су морали да се прилагоде и укупним структурама шанси на тржишту рада које су повећавале, односно смањивале могућности запошљавања за припаднике различитих професионалних група, друштвених класа, група дефинисаних преко старости, рода, квалификација, места становања или других демографских и социјалних обележја.

За разлику од ових „објективних“ аспеката сфере рада који су подвргнути различитим истраживањима, било је мало увида у „субјективне“ аспекте промена, односно ставове и склоности актуелних или потенцијалних актера рада да се овим променама прилагоде. Једно од ретких истраживања радних оријентација и спремности друштвених актера да се прилагоде „тржишним“ и „флексибилним“ условима запошљавања и рада спроведено је у почетној фази „одблокиране трансформације“ (Болчић, 2004). Налази истраживања из 2003. године указали су да су друштвени актери генерално спремни да прихвате нове, флексибилније и самосталније видове рада, али уз задржавање режима сигурног и сталног запослења, а не у оквиру режима несталног, повременог, флексибилног рада или самосталних видова рада у форми предузетништва или samozапослености (Болчић, 2004, стр. 145). Након овог периода дошло је до нових промена на тржишту рада. Оне су се током 2007–2008. огледале у благим трендовима побољшања (повећање стопе запослености и смањење стопе незапослености), да би након избијања економске кризе, која се у Србији осетила у последњем кварталу 2008. године, била започета нова спирала негативних трендова која се пре свега испољила кроз ново смањење обима запослености, односно повећање незапослености.

У настојању да се настави са проучавањем „субјективних“ аспеката промена на тржишту рада, овај текст усмерен је на два циља: (1) да се установи да ли је током последњих десет година, а посебно након избијања економске кризе, дошло до промена у радним оријентацијама друштвених актера који припадају контингенту становништва радног узраста (15–64 године) и (2) да се установи да ли су различите спремности на флексибилније и интензивније облике рада повезане са различитим темељнијим вредносним оријентацијама сагледаним кроз модалитете традиционалне и модерне вредносне оријентације. Избор наведених циљева мотивисан је уверењем да је проучавање субјективних аспеката сфере рада од великог значаја за мо-

гућности реформисања тржишта рада, покретање позитивних економских циклуса и остваривање повољних услова за социјалну интеграцију онда када је друштвеним актерима омогућена квалитетна и правична економска партиципација (Болчић, 2004).

Анализа радних и вредносних оријентација изложена у овом тексту спроведена је на подацима три циклуса истраживања о друштвеним променама, положају и акцији друштвених актера која је током последње деценије спровео Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, уз подршку Министарства науке¹. Текст садржи неколико основних целина: опис теоријско-методолошког оквира, лонгитудиналну анализу радних оријентација становништва радног узраста и испитивање повезаности традиционалних и модерних вредносних оријентација са поменутиим радним оријентацијама.

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Интеракција између ставова, уверења, вредности, норми, са једне стране, и социјалне акције, укључујући и економску, са друге, изразито је сложена. О овим интеракцијама постоје различита теоријска становишта и на њима утемељена истраживања која настоје да установе, односно покажу, који је правац детерминације снажнији. Тако поједина истраживања указују да је излазак на тржиште рада, рецимо жена, детерминисан ставовима према запослености жена (Накић, 2000), док друга истраживања показују да заправо ставови и вредновање радног ангажовања више представљају рационализације, оправдања постојећих облика акције, њихових потенцијала или лимита (Crompton & Lyonette, 2005).

Без могућности да се у оквиру овог текста уђе у сложену теоријску расправу о примарности вредности у односу на акцију или обратно, полази се од основног уверења да вредносне оријентације и економске акције јесу међусобно повезане, те да се ови облици међусобне детерминације могу одвијати у различитим правцима, у зависности од различитих фактора: структура шанси које отварају могућности за економску партиципацију социо-професионалних група, индивидуалних карактеристика актера рада, контекстуалних фактора и др. Наиме, овде се полази од истицања значаја регулаторних чинилица културног система (норме, вредности, рутине) на обликовање акција (Di Maggio, 1994 нав. према Цвејић, 2011, стр. 102–103). Реч је за-

¹ Трансформацијске стратегије друштвених група у Србији (бр. 1640); Друштвени актери и друштвене промене у Србији, 1990–2010. (бр. 149005); Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери (бр. 179035).

право о томе да вредности могу имати централну улогу у динамичкој интерпретацији економске (социјалне) акције (Цвејић, 2011, стр. 102).

Радне оријентације посматрају се у таквом теоријском оквиру као посредујуће варијабле између темељнијих вредносних оријентација и реалне економске акције. На овом месту ће, међутим, економска акција бити изостављена из средишта пажње. Аналитичка пажња, наиме, примарно је усмерена на радне оријентације и њихове промене током времена, као и на њихову повезаност са темељнијим вредносним оријентацијама.

У основи, прихваћено је становиште по коме проблеми у процесима трансформације сфере рада након слома социјализма нису само последица „објективних“ околности, структурно-системских промена, већ и „субјективних“ фактора који су оличени у различитом вредновању старих и нових форми запослености, радних аранжмана и услова рада (Болчић, 2004). Посматрајући промене у сфери рада у земљама пост-социјалистичке трансформације, Болчић уочава да, нарочито у почетним годинама, долази до значајног раста незапослености, не само због објективних разлога као што су реструктурирање привреде, губљење ранијих тржишта, технолошке и организацијске модернизације, својинског реструктурирања, глобалне социјалне дезорганизације, већ и због недовољне спремности многих људи да промене врсту и начин рада на које су били навикли у претходном систему. Како реформе одмичу, људи се прилагођавају новим условима на тржишту рада и бивају спремнији да прихвате нове облике радних аранжмана. Проучавајући почетни период интензивних реформи након 2000. године, аутор је настојао да сагледа да ли је до промена у радним оријентацијама дошло међу становништвом Србије, имајући у виду не само чињеницу да су реформе наступиле у Србији знатно касније, већ и да су обележене низом специфичности, као што су уплетеност Србије у ратна дешавања, санкције међународне заједнице и нарочито опште разарање друштва, па и сфере рада (Болчић, 2004, стр. 126).

У оквиру овог полазног истраживања из 2003. године испитивани су следећи облици спремности да се прихвате другачији, нови, радни аранжмани (Болчић, 2004, стр. 127):

- *Да се учесталије мења врста посла*, што подразумева и спремност да се ради сваки плаћени посао, да се истовремено ради више послова, у више фирми, да се прихвати посао испод квалификације, да се стичу нове квалификације, знања и вештине;

- *Да се повећа интензитет рада*, укључујући рад дужи од „нормалног“ радног времена, прихватање додатних (легалних), хонорарних послова;

- *Да се прихвати несигурније запослење*, односно да се напусти стално запослење како би се радило по уговору за конкретне

пројекте, посебно када то омогућује већу зараду;

▪ *Да се предузму самосталнији облици запослености*, уз прихватање веће одговорности за налажење посла, кроз самозапошљавање и предузетништво.

Анализом података из истраживања установљено је да су људи, генерално, исказали већу спремност да раде више, интензивније, али уз задржавање режима сигурног и сталног запослења, али не и у режимима несталног, флексибилног рада, или самосталних облика рада. Високу спремност за интензивније ангажовање показивали су запослени из практично свих занимања, а посебно радници, као и незапослене особе, док су флексибилнијим облицима рада били наклоненији млађи испитаници (Болчић, 2004, стр. 145).

Полазећи од изложених налаза, у овом тексту се настоји сагледати да ли је након овог почетног периода дошло до промена у радним оријентацијама друштвених актера. Имајући у виду токове реформи након 2003. године, трендове на тржишту рада, али и свакако шире економске и друштвене трендове, може се очекивати да су ове промене утицале и на радне оријентације друштвених актера.

Хипотеза 1: У периоду повољнијег економског раста и повећања запослености, односно смањења незапослености, појединци ће исказати већу спремност да прихвате флексибилније и самосталније облике рада, док ће у периодима кризе, смањења запослености и повећања незапослености, бити мање склони да прихвате овакве облике рада, али ће бити спремнији да прихвате било какав посао или да буду мобилнији у потрази за запослењем.

Наведена хипотеза биће проверена на основу података из три циклуса истраживања, већ поменутог истраживања из 2003. године, а затим каснијих истраживања из 2007. и 2012. године. Анализа ће бити спроведена на подузорку испитаника и испитаница радног узраста (15–64 године).

Иако се радне оријентације посматрају у контексту услова на тржишту рада и ширих економских и друштвених услова, на овом месту се не сматра да се радне оријентације аутоматски, готово рефлексно, мењају и прилагођавају новонасталим условима. Наиме, претпоставља се да су радне оријентације у значајној мери обликоване и неким дубљим вредносним оријентацијама.

На овом месту није могуће ући у ширу расправу о дефинисању вредности и вредносних оријентација. У основи вредности се могу схватити као *нормативни стандарди који утичу на људе у избору између алтернативних могућности деловања које запажају* (Philip E. Jacob & James J. Flink у Пушић, 1977, стр. 13). То су *„идеје или ситуације за које постоји уверење да представљају нешто добро, нешто пожељно, нешто чијем остварењу треба тежити“*. Примера ради, Schwartz (1992) дефинише вредности као пожељне циљеве

који надилазе специфичне ситуације и служе као усмеравајућа начела у свакодневном животу појединаца и осталих социјалних актера (према Rohan, 2000, стр. 257)². Вредности, како истиче Rot, као релативно стабилне диспозиције, имају централно место у структури личности коју снажно и трајно покрећу на одређене активности (Rot, 2003). Оне се формирају „међусобним деловањем историјских, актуелно социјалних и индивидуалних чинилаца које због тако приписане пожељности усмеравају понашање својих носилаца ка одређеним циљевима“ (Пантић, 1990).

Када је реч о вредностима уопште, неопходно је подсетити да су оне, попут ставова и интересовања, опште диспозиције које садрже сазнајну (когнитивну), емоционалну и делатну компоненту. Међутим, вредности не само да су опште (у смислу да нису специфичне преференције) и релативно трајне диспозиције (нису заувек фиксирани, али се не мењају лако, неретко су дубоко укорењене и опирају се социјалним променама), већ су и релационе категорије које подразумевају активан однос појединца према одређеним објектима, што, даље, значи да вредносни атрибути не могу постојати независно од субјекта који о стварима изриче суд (Кузмановић, 1995, стр. 20). Уз то, вредности представљају и дијалектичке категорије које у себи садрже и своју супротност, односно невредност, те се, на тај начин, увек јављају у паровима (добро-лоше, лепо-ружно, корисно-штетно, истинито-лажно) (Трипковић, 2007, стр. 659).

Појам вредности се најчешће меша са ставовима, интересовањима, нормама и вредносним оријентацијама. Вредности се, међутим, не могу поистоветити ни са једним од наведених термина. Јасно је да се овде у проблеме односа вредности са ставовима, нормама, интересовањима не може улазити, већ ће се само у кратким цртама, због тематске усмерености рада, указати на однос вредности и вредносних оријентација, с једне, и вредности и ставова, с друге стране.

Вредности се разликују од вредносних оријентација, поготово стога што су вредности знатно општије категорије од вредносних оријентација, које се, при том, могу поистоветити, према Пантићевим речима, само са осталим оријентацијама, опредељењима, или најопштијим ставовима (Пантић, 1977, стр. 273). Исто мисли и Голубовић која, без обзира што наводи да се појам вредносних оријентација не може ближе одредити уколико претходно није дата дефиниција вредности, ни на једном месту не поистовећује вредности и вредносне оријентације (Голубовић, 1977). Не деле, међутим, сви аутори њихова мишљења. Кузмановић, нпр., заступа потпуно опречно схватање, тј. није склон истицању нарочите разлике између вредно-

² О различитим дефиницијама вредности видети Rohan, 2000.

сних оријентација и вредности. Вредносне оријентације се, према његовом мишљењу, могу дефинисати на различите начине, чак и као шири појам, односно као ознака за читав систем вредности (Кузмановић, 1995а, стр. 20). Вредности треба разликовати и од ставова. Неки аутори су посебно наглашавали значај проучавања вредности за разумевање ставова. Како истиче Рокич (Rokeach, 1968) вредности су општије од ставова и условљавају ставове, па се мањим бројем вредности може објаснити шири круг ставова и понашања, изазивањем промена у вредносном систему може се променити читав низ ставова, итд. (према Кузмановић и Петровић, 2008, стр. 155). Када говоре о односу ставова и вредности, истраживачи најчешће полазе од претпоставке да вредности имају нека својства која погодују објашњењу друштвених ставова и понашања (Кузмановић и Петровић, 2008, стр. 156). Вредности се изражавају и преко ставова, али се не исцрпљују у њима. Оне представљају диспозициону основу за стварање и нових ставова према релевантним новим објектима (Кузмановић, 1995а).

У контексту разматрања међусобне повезаности економске акције и вредносних оријентација, потребно је укратко указати на однос вредносних образаца и друштвене трансформације. За вредности се може рећи да су истовремено и индивидуалне и друштвене појаве. Не само да друштвени контекст може утицати на формирање вредности, већ и сами вредносни обрасци могу детерминисати одржање и репродукцију друштвеног система, с једне, као и правац друштвене трансформације, с друге стране. Различита истраживања указала су на повезаност вредносних образаца и модернизацијских процеса на подручју Србије, и шире, некадашње Југославије (Гурза, 2003, у Лазић, 2005, стр. 103). Ова истраживања су показала да је за време социјализма, који је претендовао да оствари модернизацију и промовише модернизацијске вредности, суштински остварен „континуитет“ са предграђанском Србијом, у којој је доминантни вредносни систем био традиционалистички, патријархалан, егалитаристички, ауторитаран, затвореност према свету итд. На тај начин је у Србији за време социјализма успостављена хомологија између традиционалних и социјалистичких вредности, које су се такође карактерисале егалитарношћу, колективизмом, ауторитарном подређености вођи итд. (Лазић, 2005, стр. 103). Посебно је значајно указати на овом месту на то да су бројна емпиријска истраживања вредносних оријентација у Србији у претходном периоду утврдила широку распрострањеност традиционалистичких и ауторитарних вредносних оријентација у свести знатног дела популације друштва Србије (Пантић, 1977, 1981; Кузмановић, 1994, 1995, 1995а; Лазић и Цвејић, 2004; Лазић, 2005; Лазић и Цвејић, 2007; Лазић, 2011; Петровић, 2013). Поједини аутори ових истраживања указују да је један од основних про-

блема неуспешне трансформације у Србији управо то што је „целокупни људски материјал“ – вредности, навике, свест, тежње – изграђен на темељима који су тешко спојиви са савременим тржишним и либералним друштвом (Лазих, 1996, стр. 276). У сличном духу, Гредел сматра да је, с обзиром на то да традиционални облици интеграције преовлађују и током периода пост-социјалистичке трансформације, неизбежно заустављање даљих институционалних промена и успостављање статичног стања у развоју друштва, односно појава регресије система или његова дезинтеграције. Ово због тога што се, насупрот ширењу и прихватању технолошких промена, вредности и норме знатно спорије мењају (Гредел, 2000, стр. 175). У целини гледано, на овом месту се, без претеривања, може рећи да тешкоће у достизању модерних демократских творевина извиру (између осталог) из доминантне вредносне сфере грађана, што имплицира неизбежне промене на овом пољу, као што то констатује Бачевић када наводи:

„На путу из географске у социјалну Европу не стоји само достизање европских стандарда на пољу економије, технологије и политике, већ и трансформација доминантног система вредности, у смислу напуштања традиционалних, материјалних и конзервативних вредности“ (Бачевић, 1991, стр. 296).

Ипак, за такву једну промену је, нажалост, потребан дужи временски период, што је најбоље показао Дарендорф, кроз прогнозу која није сувише далеко од истине: тачно је, сматра овај аутор, да је потребно шест месеци да се успоставе нове политичке установе, шест година је потребно да се створи стабилна привреда, али треба да прође шездесет година да се створи цивилно друштво (у Гредел, 2000, стр. 207).

Вредносне оријентације повезане су и са класним диференцијацијама у друштву. Наиме, док су такозвани добитници пост-социјалистичке трансформације, друштвени слојеви с врха друштвене хијерахије (виши слој, стручњаци, ситни предузетници) у већини случајева представљали носиоце модернистичких оријентација, дотле је међу губитницима трансформације, односно слојевима КВ, ПКВ, НКВ радника и пољопривредника прихватање традиционалних вредносних образаца било значајно распрострањено (Лазих и Цвејић, 2004; Петровић, 2013).

Ослањајући се на концептуалне основе и налазе наведених истраживања, у овом раду се полази од става да вредносне оријентације представљају важан конститутивни сегмент друштвене структуре и чинилац друштвене репродукције, односно промене. Оне су, такође, важне детерминанте економске акције. Делање појединаца је детерминисано и вредносним обрасцима и нормама које делом произилазе из вредности, а делом и из актуелних друштвених односа. Док

норме одређују контекст за дефинисање вредносних образаца које ће појединци усвојити као важеће, дотле интернализоване и конзистентне вредности потпомажу да се одржи нормативни систем, као и цео друштвени поредак. То, даље, значи да постојање темељног склада између нормативно друштвеног система и вредносних образаца усмерава појединце и групе у једном друштвеном систему на оне типове деловања којима се одржавају основни друштвени односи и обезбеђује стабилно функционисање једног друштвеног система (Лазих, 2005, стр. 30). У Србији је период пост-социјалистичке трансформације обележило противуречно дејство вредносно-нормативног система (Ибид, стр. 27). Наиме, услед специфичног историјског тока кроз који је пролазила у периоду социјализма, као и продуженог процеса трансформације у првој деценији новог века, на делу су два супростављена типа доминантних друштвених односа, који производе два супростављена вредносна обрасца, с једне, и два супростављена нормативна система, с друге стране. На плану вредности, истовремено су присутни колективистички вредносни обрасци (настали комбиновањем традиционалистичког патријархалног наслеђа, и социјалистичког егалитаристичког система), и индивидуалистички обрасци (Ибид, стр. 31). Противречности се запажају и у нормативном пољу, јер на једној страни наилазимо на дистрибутивне друштвене норме, а на другој на норме које произилазе из тржишног типа привређивања. Складност нормативног система и вредносних образаца постоји само у комбинацији колективистичких вредносних образаца и дистрибутивних норми, с једне, и индивидуалистичких вредности и тржишних норми, с друге стране (социјалистички и капиталистички тип друштвених односа). У случају преостале две комбинације постоји противуречност коју Лазих назива нормативно-вредносном дисонанцом. Ова дисонанца се јавља када окружење поставља пред делатну индивидуу или групу захтеве који су у несагласју, или су супротни онима које је та индивидуа претходно усвојила (Ибид, стр. 32). У случајевима када постоји очигледна доминација нових норми, дисонанца се може, према Лазихевим речима, уклонити на два начина. Појединци или друштвене групе који настоје да њихово делање буде успешно унутар датог (новоуспостављеног) поретка, морају покушавати да прилагоде своје делање системским захтевима (нормама), што ће током времена довести до промене њихових вредносних образаца, тако што ће се они прилагодити нормативном систему. Насупрот томе, делање група и појединаца који задрже старе вредносне обрасце биће неефикасно у датој друштвеној околини (предузетнички неуспех, немогућност напредовања у каријери, губитак посла итд.) (Лазих, 2011, стр. 181). Другим речима, наглашена неконзистентност може представљати значајну препреку конституисању ефикасне индивидуалне и групне акције када велики

број појединаца делујући у оквиру једног нормативног система задржи (или усвоји) вредносне оријентације које су супротстављене доминантним нормама (Цвејић, 2011).

Полазаћи од изнете претпоставке о међусобној повезаности вредности и образаца понашања, у раду се настоји показати да ли су различите спремности на флексибилније и интензивније облике рада повезане са различитим темељним вредносним обрасцима.

Хипотеза 2. Спремност на флексибилније и интензивније облике рада је праћена подржавањем модерних вредносних оријентација, док је неспремност да се прихвате облици флексибилног рада повезана са задржавањем традиционалних вредносних образаца.

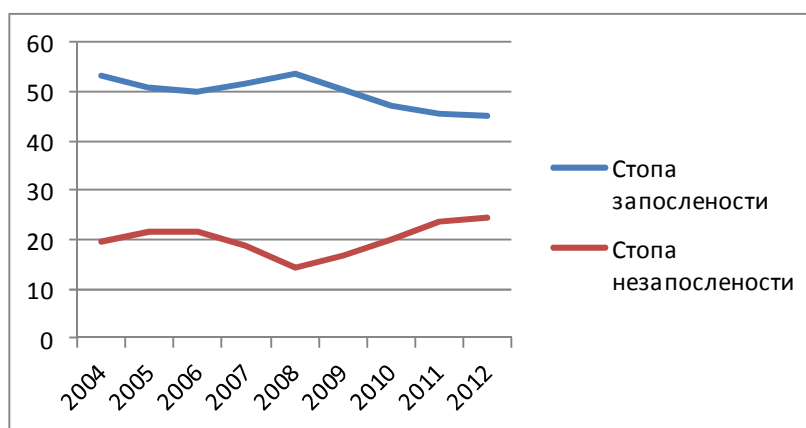
За разлику од анализе радних оријентација које је могуће пратити у три временска периода, однос вредносних и радних оријентација могуће је анализирати само на подацима последњег истраживања (2012. године), због немогућности да се формирају идентичне скале вредносних оријентација на подацима три истраживачка циклуса. И у овом аспекту анализа ће се односити само испитанике и испитанице радног узраста (15–64).

РАДНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ ДРУШТВЕНИХ АКТЕРА РАДНОГ УЗРАСТА

Иако се не очекује да друштвени актери по аутоматизму мењају своје радне оријентације прилагођавајући се променама у сфери рада, реално је очекивати да промене у друштвено-економском контексту представљају важне детерминанте (пре)обликовања тих оријентација. Према раније изложеној основној хипотези, очекује се да ће у условима економског раста, повољнијих трендова на тржишту рада јачати и различите оријентације ка повећаној мобилности, флексибилности и самосталности у запошљавању и раду. Насупрот томе, очекује се да ће у условима кризе, рецесије, актери бити мање спремни на ризике који могу бити повезани са самосталним и флексибилним облицима запошљавања (самозапосленост и предузетништво, повремено, хонорарни послови и сл.), али и мање мотивисани да раде интензивније, да инвестирају у образовање, уколико то не може донети одређене користи. Такође се очекује да ће у тим условима бити спремнији и да прихвате било какав посао или да покажу више спремности на просторну покретљивост у циљу остваривања запослености.

Стога је важно имати у виду да су након 2003. године, трендови друштвено-економског развоја, па и промена на тржишту рада били противречни. У периоду реактивираније транзиције (2001–2008. године), забележене су релативно повољне стопе економског раста,

и најпре погоршање, а онда побољшање трендова на тржишту рада (графикон 1). Стопа запослености становништва радног узраста бележила је пад између 2004. и 2006. године, да би након тога, у периоду од две наредне године забележила пораст. У истом периоду бележи се и пад стопе незапослености која 2006. године достиже најнижи ниво у дужем периоду (14.6%) (РЗС, АРС, 2007). Међутим, након избијања кризе која се у Србији осетила на самом крају 2008. године, обим запослености континуирано опада и стопа запослености пада на ниво који је нижи у односу на 2004. годину, док стопа незапослености достиже највиши ниво у читавом посматраном периоду.

Графикон 1. Стопе запослености и незапослености становништва радног узраста (15–64) у Србији

Figure 1. Employment and unemployment rates of persons aged 15-64 years in Serbia

Извор: Републички завод за статистику, Анкете о радној снази 2004–2012.

Истраживање о економским стратегијама домаћинстава (Бабовић, 2013) показало је да се након избијања кризе повећао удео пасивних и домаћинстава са дефанзивним стратегијама супституције (производња за сопствене потребе), те да се смањило удео домаћинстава са изразито проактивним, диверсификованим радним стратегијама. Налази о економским стратегијама домаћинстава још једном су отворили питање о томе да ли се разлози за опадање проактивних

радних стратегија налазе само у смањеним шансама окружења у условима дубоке кризе, или су и људи мање спремни прибећи разноврснијим, флексибилнијим и модернијим стратегијама запослености у овако неповољном окружењу.

Судећи према подацима приказаним у наредној табели, након избијања кризе долази до значајног пада свих облика радних спремности, изузев спремности да се ради у неформалној економији, која је и иначе била на релативно ниском нивоу. Иако људи у Србији никада нису исказивали високу спремност на просторну мобилност повезану са запосленошћу и каријером (више о томе у Болчић, 2004, стр. 139–144), на почетку посматраног периода (2003), али и касније у години повољних трендова (2007), више од половине подузорка радног узраста исказивало је спремност на просторну мобилност због запослења. У 2012. години, таква спремност је забележена тек код 43% подузорка становништва радног узраста (15–64). Док су у два претходна периода (2003. и 2007. године) људи били већински спремни да раде сваки плаћени посао, да раде више послова у више фирми, у подузорку из 2012. године спремност ка оваквим облицима рада исказало је мање од половине испитаника радног узраста. Подаци даље указују да су људи 2012. године били знатно мање спремни радити повећаним интензитетом (дуже од нормалног радног времена или истовремено у више фирми, да раде додатно), као и упуштати се у самосталне радне подухвате. Изненађује, међутим, и да су људи генерално мање спремни у условима високе незапослености прихватити и сваки плаћени посао, па и стицати нова знања, вештине и квалификације. Иако се на основу доступних података о позадини тога не може поуздано судити, може се претпоставити да људи процењују да би добити од ангажовања у овим опцијама представљале недовољну компензацију. Наиме, у првом случају, било каква запосленост може бити повезана са врло неповољним условима у приватном сектору, са ниским приходима, одсуством социјалних права (на боловање, годишњи одмор, социјалне доприносе који се често не уплаћују редовно). У другом случају, такође је могуће да испитаници процењују да у садашњим приликама на тржишту рада додатно образовање, или преквалификације, обуке, не повећавају значајно шансе за остваривање запослености, или квалитетне запослености. Но, о овоме можемо износити претпоставке, али се за њих не може наћи и потврда у доступним подацима из истраживања.

Табела 1. Радне спремности испитаника/ца радног узраста
(15–64), 2003, 2007, 2012.

Table 1. Readiness of persons aged 15-64 years for work arrangements in
2003, 2007, and 2012

Врсте спремности	% оних који су исказали спремност за дату опцију		
	2003.	2007.	2012.
Променити место становања ако тако долазите до запослења или веће зараде	54.9	54.1	43.2
Радити сваки плаћени посао	57.3	55.2	47.1
Радити и дуже од нормалног радног времена	74.6	81.6	59.9
Радити истовремено више послова, у више фирми	43.6	52.7	40.8
Радити посао испод своје квалификације, али за знатно већу плату	71.3	70.7	59.1
Да из сталног радног односа пређете на повремену, али знатно боље плаћен рад по уговору	38.6	37.6	32.0
Радити, уз сталан посао, и додатне послове по уговору, хонорарно	67.5	74.6	55.9
Радити неформално, послове у „сивој економији“	31.3	28.1	28.5
Стећи нова знања, вештине, квалификације	61.2	68.8	50.4
Започети неки самосталан посао („самозапослити се“)	54.0	57.0	40.1
Основати сопствену фирму или фирму са неким другим власницима	43.7	47.5	32.5

Док је у претходној табели приказана учесталост различитих врста радних спремности међу испитаницима радног узраста, у наредној табели приказани су њихови избори кључне спремности. Наиме, они су упитани да издвоје једну од понуђених опција коју би најпре одабрали у настојању да остваре запосленост или побољшају своје радне услове. Сада подаци показују нешто другачију слику и важне разлике између посматраних периода. Наиме, најзаступљенија опција у сва три периода јесте спремност да се ради сваки плаћени посао. Међутим, удео ове опције након 2003. године опада и чак и након избијања кризе, иако показује благо повећање, не достиже ниво као са почетка периода убрзаних реформи. Ипак, важан је налаз да само у 2007. години, краткотрајном периоду релативно повољних трендова, друге две опције сустижу ову спремност да се ради било какав плаћени посао. Готово једнако учешће тада бележе и спре-

мност да се уз основни посао раде и додатни хонорарни послови, као и спремност да се започне самостални посао. У 2012. години, удео ових опција опада, и поново се повећава дистанца између спремности да се ради сваки плаћени посао и других опција које указују на изражене спремности да се ради у флексибилнијим, интензивнијим и самосталнијим аранжманима.

Табела 2. Кључна радна спремност испитаника радног узраста (15–64)

Table 2. Key work arrangements of persons aged 15-64

Врста радне спремности	%		
	2003.	2007.	2012.
Променити место становања ако тако долазите до запослења или веће зараде	13.3	7.8	13.4
Радити сваки плаћени посао	22.9	16.7	17.8
Радити и дуже од нормалног радног времена	10.5	13.6	11.4
Радити истовремено више послова, у више фирми	3.2	3.4	3.7
Радити посао испод своје квалификације, али за знатно већу плату	6.2	3.5	6.2
Да из сталног радног односа пређете на повремени, али знатно боље плаћен рад по уговору	1.2	1.9	1.4
Радити, уз сталан посао, и додатне послове по уговору, хонорарно	12.9	15.7	13.6
Радити неформално, послове у „сивој економији“	0.7	.4	1.2
Стећи нова знања, вештине, квалификације	6.9	9.0	8.3
Започети неки самосталан посао („самозапослити се“)	11.8	15.5	13.0
Основати сопствену фирму или фирму са неким другим власницима	10.4	11.2	9.0
Друго	-	2.0	1.0
Укупно	100	100	100

Анализа даље показује да одређене карактеристике друштвених актера као што су образовање, старост, пол и запосленост представљају статистички значајне предикторе радних оријентација³. У

³ Тест независности χ^2 теста показује да су „радне оријентације“ и одређене социо-демографске карактеристике актера међусобно зависне. За образовање Kramerov $V=0.215$, $p=0.000$ (2007); Kramerov $V=0.167$, $p=0.000$ (2012); за статус активности Kramerov $V=0.145$, $p=0.000$ (2007), Kramerov $V=0.173$, $p=0.000$ (2012); за

основи лонгитудинално поређење потврђује налазе до којих је дошао Болчић проучавајући ове оријентације на подацима из првог циклуса истраживања (Болчић, 2004). Током времена долази до извесних промена у заступљености појединих оријентација, али суштински, повезаност ових оријентација и социо-демографских карактеристика актера указује на исте тенденције.

Особе без квалификација (без школе или са највише завршеном основном школом), показују најизразитију спремност да прихвате било какав посао (38% је одабрало ово као примарну опцију), али и нешто израженију спремност него средње и високо образовани да промене место становања уколико би тиме могли обезбедити запослење или већу зараду. Код особа средњег образовања, током читавог посматраног периода, најзаступљенији је избор самосталне запослености као најпожељније опције (било кроз samozапосленост или предузетништво – 28% у 2003, 30% у 2007. и 24% у 2012), мада је њена заступљеност значајно опала након избијања кризе. Особе високог образовања најмање су спремне прихватити било какав посао, али исказују високу спремност да раде додатне послове уз сталан посао, да раде дуже од нормалног радног времена, да раде самостално и да унапређују своја знања и квалификације. Уколико бисмо желели да опишемо профиле оријентација, на основу три најзаступљеније приоритетне опције које су испитаници бирали, могли бисмо закључити:

- да су радне оријентације особа без квалификација обележене спремношћу да се прихвати било какав посао, да се ради интензивније и да се у потрази за послом или боље плаћеним радом промени место становања;

- да су радне оријентације особа средњег образовања обележене спремностима да се прихвати било какав посао, да се ради самостално и да се ради додатно;

- да су радне оријентације особе високог образовања обележене спремностима да се ради додатно, самостално и интензивно (дуже од нормалног радног времена).

Важно је приметити да ни у једној образовној категорији не расте спремност да се приоритет да посве флексибилним облицима запослености, који би заменили стално запослење повременим, хонорарним радом.

Интересантне промене у радним оријентацијама током посматраног периода се уочавају када се упореде подзорци запослених и незапослених особа. На почетку посматраног периода, запослени су били спремнији прихватити било какав посао него незапослени (25%

према 16%), да би се у наредна два периода ситуација променила и спремност да се ради било шта постала заступљенија приоритетна опција код незапослених него запослених (у 2007: 21% према 15%, а у 2012: 23% према 16%). Слични обрт се догодио и у погледу спремности на самосталне облике рада, само овога пута у супротном смеру. Наиме, у 2003. години незапослени су чешће истицали као приоритетну опцију samozапосленост и предузетништво него што су то чинили запослени (30% према 22%), док су у 2007. и 2012. години ову опцију чешће бирали запослени него незапослени (28% према 24% у 2007, односно 25% према 21% у 2012). Опет важно је приметити да код обе категорије удео спремности на самосталну запосленост, као кључне оријентације, опада.

Када се радне спремности посматрају у контексту старосних категорија потврђују се налази до којих је дошао Болчић, али се запажају и занимљиве промене током посматраног периода:

- Младе особе (15–30) знатно чешће него особе старијих доби исказују спремност на просторну мобилност повезану са запослењем. Значајно је приметити и да је ова спремност након избијања кризе скоро удвостручена у односу на претходни период (16.2% у 2012. години, наспрам 8.7% у 2007). Такође, младе особе показују и најизраженије оријентације на самосталне облике запослености (26.7% у 2003, 33.8% у 2007. и 29.5% у 2012).

- Особе у доби такозваних „старијих радника“ (55–64) најспремније су прихватити било какав посао као кључну опцију (35.8% у 2003, 26.2% у 2007. и 22.8% у 2012. години). Ипак, као што се може видети, удео ове опције опада и то највише у корист спремности да се ради интензивније, дуже од нормалног радног времена (која расте са 11.7% у 2003. години, на 19.8 % у 2007. и 18.6 % у 2012).

- Код особа средње доби (31–54), најзаступљеније приоритетне опције су: прихватање било каквог посла (25.6% у 2003, 17.1 % у 2007. и 18.8% у 2012), повећан интензитет рада (12.8% у 2003, 17.8% у 2007. и 15.8% у 2012) и самостална запосленост (22.4% у 2003, 25.9% у 2007. и 21.6% у 2012)

Важно је забележити и родне разлике у радним оријентацијама. Подаци из наредне табеле указују да су жене током читавог посматраног периода исказивале већу спремност да уз сталан посао раде и додатно, као и да стичу нова знања, вештине и квалификације. Истовремено, оне су континуирано показивале мању спремност да се упусте у самосталне облике запослености. Подаци такође указују да је дошло и до интересантних преокрета током посматраног периода. Наиме, док су жене пре кризе биле чешће спремне да као приоритет истакну просторну покретљивост, вољност да прихвате било какав посао, у 2012. години те су опције чешће присутне међу мушкарцима.

Табела 3. Приоритетне радне оријентације жена и мушкараца, у %
 Table 3. Priority work orientations of females and males (in %)

Врста спремности	2003 ⁴ .		2007 ⁵ .		2012 ⁶	
	Жене	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене	Мушкарци
Промени место становања ако тако долазите до запослења или веће зараде	14.1	12.2	8.8	6.9	12.9	14.1
Радити сваки плаћени посао	23.0	22.9	18.1	15.7	16.8	19.1
Радити и дуже од нормалног радног времена	11.7	9.0	13.6	14.0	11.7	11.4
Радити, уз сталан посао, и додатне послове по уговору, хonorарно	13.2	12.4	18.5	13.3	15.0	12.5
Стећи нова знања, вештине, квалификације	7.2	6.6	10.8	7.3	10.0	6.7
Започети неки самосталан посао	11.7	12.1	11.5	19.9	12.2	14.1
Основати сопствену фирму или фирму са другим власницима	7.8	13.6	8.6	14.1	6.3	11.9
Остало	11.3	11.3	10.2	8.8	15.1	10.2
УКУПНО	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Имајући у виду описане разлике у радним спремностима, у зависности од неких најважнијих социо-демографских карактеристика друштвених актера, стиче се утисак да заправо у великој мери актери профилишу ове оријентације имајући у виду околности и структурне шансе повезане са својим обележјима. Тако се могу разумети израженије спремности особа без квалификација да прихватају било какве послове, сличну спремност жена, чији је положај на тржишту рада био знатно неповољнији у односу на положај мушкараца (више о томе у Бабовић, 2010, 2013), већу спремност младих на просторну мобилност у потрази за послом, имајући у виду њихове изузетно високе стопе незапослености (стопа незапослености младих старости од 15–24 у 2012. била је 50,9 %) и сл. Међутим, на овај начин могуће је тек делимично појаснити разлике у радним оријентацијама. Због тога је ова анализа усмерена и на потрагу за другим чиниоцима. На-

⁴ Kramerov V =0.132, p=0.000

⁵ Kramerov V =0.177, p=0.000

⁶ Kramerov V =0.160, p=0.000

име, као што је изложено у хипотетичком оквиру, претпоставља се да су делом ове радне оријентације детерминисане и ширим, темељнијим вредносним оријентацијама. Управо је анализи овог облика повезаности посвећено наредно поглавље.

ПОВЕЗАНОСТ РАДНИХ СПРЕМНОСТИ СА ВРЕДНОСНИМ ОРИЈЕНТАЦИЈАМА

Однос вредносних образаца и радних оријентација биће посматран преко повезаности спремности на различите радне аранжмане са вредносним паром традиционализам-модернизам. У овом раду традиционална вредносна оријентација операционализована је преко низа ставова за које је претходно утврђено да мере патријархалну и ауторитарну вредносну оријентацију (Лазих и Цвејић, 2004; Петровић, 2013). Прецизније, традиционална вредносна оријентација операционализована је помоћу вредности које регулишу односе жена-мушкарац у породичном и јавном животу, као и у сфери рада, затим преко низа исказа у којима су формулисани стандардни општи ауторитарни обрасци за које би се уједно могло рећи да су дубоко повезани са културним наслеђем (изграђивање црта личности путем индивидуалне социјализације) (Лазих, 2011, стр. 196–197), исказа који су повезани са одређеним карактеристикама друштва Србије (примера ради, став о надређености колектива појединцу). Најзад, у анализу су укључена и два исказа који показују однос према хомосексуализму. Један од разлога операционализације традиционализма на овај начин био је тај што су принципи хијерахије и ауторитета присутни у случају и патријархалне и ауторитарне вредносне оријентације. Док у случају патријархалних вредносних образаца имамо неравноправну дистрибуцију моћи која је родно обележена, у случају ауторитарности она је интерорганизацијски обележена. Као други разлог наводимо то што је током досадашњих истраживања утврђена повезаност између ауторитарних вредности и традиционалних вредности и норми. Реч је о томе да су резултати истраживања ИСИ ФФ показала да су налази о ауторитарности слични налазима о патријархалности, како по укупној распрострањености тако и по дистрибуцији према друштвеним групама (Лазих и Цвејић, 2004; Петровић, 2013). Овде је даље значајно нагласити да ће се анализа у овом раду усредсредити на вредносне оријентације које ће се интерпретирати као међусобно супротстављене: традиционализам ће се посматрати као супротност модернизму. Односно, пристајање уз наведене исказе интерпретираће се као подржавање традиционалистичких вредносних образаца, док ће се одбацивање наведених вредносних исказа тумачити као подржавање модернистичке вредносне оријентације.

Супротстављени вредносни пар традиционализам-модернизам биће анализиран уз помоћ следећих ставова:

- „Ако је у браку само један супружник запослен, природније је да то буде мушкарац“;
- „Већина послова у домаћинству по својој природи више одговара женама“;
- „Мушкарцима су блискије јавне, а женама приватне активности“;
- „Добро је да су жене и мушкарци равноправни у браку, али је по правилу боље да мушкарац има последњу реч“;
- „Без вође је сваки народ као човек без главе“;
- „Две су главне врсте људи на свету, јаки и слаби“;
- „Најважнија ствар за децу је учити их послушности према родитељима“;
- „Интересе колектива увек морају бити важнији од интереса појединаца“;
- „Хомосексуалци и лезбејке морају да имају право да живе свој живот онако како желе“;
- „Хомосексуалци нису бољи од криминалаца и треба их најоштрије кажњавати“.

Анализа поузданости је показала да се ради о скали која је поуздана ($\text{Alpha}=0.803$). Минимална вредност на скали традиционализма-модернизма је 10, а максимална 50, јер је у анализу укључено десет ставова који су представљени скалом Ликертовог типа. Нижа вредност на скали означава прихватања модернистичких вредносних оријентација.

Анализом варијансе (АНОВА) настојали смо да утврдимо да ли постоји значајна разлика између средњих вредности анализираних вредносних оријентација у различитим групама радних оријентација. Другим речима, покушаћемо да покажемо да ли су различите спремности на радне ангажмане повезане са различитим темељним вредносним обрасцима.

Ниво значајности од 0.104 за Левенеов тест хомогености варијансе помоћу кога се испитује једнакост варијанси показује да није прекршена претпоставка о хомогености варијансе. На основу вредности F статистике од 10.923 на нивоу значајности од 0.000 можемо да закључимо да се испитаници који су спремни да прихвате различите радне аранжмане међусобно разликују у погледу прихватања темељних вредносних образаца.

Накнадна поређења помоћу Тукијевог HSD теста показују да испитаници који су спремни да прихвате флексибилније облике радних аранжмана постижу нижи скор на скали традиционализма, односно, другим речима чешће подржавају модернистичке вредносне образце. У табели 2 можемо видети да категорија испитаника која је спремна да стекне нова знања, вештине или квалификације показује најнижи степен традиционализма. Имајући у виду да би спремност да се стекну нова знања и вештине по правилу требало да доноси мању подложност ригидним обрасцима понашања и традиционализму,

овакав налаз се умногоме могао и очекивати. Прихватање модернистичке оријентације код ове групације једним делом бисмо могли објаснити и утицајем степена образовања: показује се да су испитаници са вишим и високим образовањем спремнији да стекну нова знања и вештине у односу на испитанике са нижим степеном образовања⁷. Оно што се даље показује, а што је такође у складу са напред формулисаним хипотезом, јесте то да испитаници из још једне категорије „атипичног рада“ показују модернистичку вредносну оријентацију. Реч је о категорији испитаника која је спремна да ради уз сталан посао и додатне послове по уговору, хонорарно. Поред тога, резултати Тукијевог HSD теста показују да се ове две категорије „радних аранжмана“ статистички међусобно не разликују.

Даље, истраживачки резултати показују да испитаници који су спремни да раде дуже од нормалног радног времена, затим они који би променили место становања ако би на тај начин дошли до запослења или веће зараде, те категорија испитаника која би започела самосталан посао или би основала фирму са неким чешће пристају уз традиционалне вредносне обрасце. Такође, на основу резултата анализе варијансе може се видети да се вредносни обрасци испитаника који су спремни да прихвате наведене радне оријентације разликују како од категорије испитаника који су склонији претходно наведеним „атипичним облицима рада“ тако и од категорије оних који би радили сваки плаћени посао. Оно што пак представља изненађујућ истраживачки податак јесте то да категорија испитаника која је спремна да започне неки самосталан посао показује нешто виши степен традиционализма. Овакав налаз захтева коментар. Очекивало се да ће управо категорија оних који су склони самосталнијим облицима запослености, уз прихватање веће одговорности за налажење посла кроз самозапошљавање и предузетништво бити носиоци модерних вредносних оријентација. Наиме, очекивало се да ће управо ова категорија испитаника уз групацију оних који су спремни да стекну нова знања и вештине бити најмање склона да подржи традиционалне вредносне обрасце, с обзиром на то да оваква врста рада подразумева увећавање индивидуалне самосталности и одговорности у раду. Примера ради, истраживања вредносних оријентација друштвених класа у Србији показала су да класа ситних предузетника у поређењу са друштвеним класама из доњег дела друштвене лествице показује знатно нижи степен патријархалности и ауторитарности и да се према својим вредносним обрасцима приближава категорији стручњака (више о томе у Петровић, 2013).

⁷ Међу испитаницима са вишим и високим образовањем 13.7% показује спремност да стекне нова знања и вештине, док је таквих међу испитаницима са завршеном средњом и основном школом нешто мање (7.8% и 6.6%).

Најзад, испитаници који истичу да би радили било који посао показују највиши степен традиционализма и статистички се значајно разликују од свих осталих категорија радних оријентација. Као једно од могућих објашњења високог степена пристајања уз традиционалне вредности може се навести класна структура испитаника који су навели да би радили сваки плаћени посао. Наиме, према резултатима истраживања међу испитаницима који су навели да би радили сваки плаћени посао више од две трећине (72.5%) припада нижим друштвеним класама (класама КВ, ПКВ и НКВ радника и класи ситних пољопривредника).

Табела 4. Резултати Тукијевог HSD теста

Table 4. Results of Tukey's HSD test

Радне оријентације	N	Хомогени подскупови		
		1	2	3
Стећи нова знања, вештине, квалификације	100	28.9010		
Радити, уз сталан посао, и додатне послове по уговору, хонорарно	185	30.9081	30.9081	
Радити и дуже од нормалног радног времена	139		32.0476	
Започети самосталан посао или основати фирму са неким	276		32.0505	
Променити место становања ако тако долазите до запослења или веће зараде	146		32.3745	
Радити сваки плаћени посао	182			34.8712
<i>p</i>		.119	.440	1.000

Дакле, можемо да закључимо да је спремност да се прихвате неки од флексибилних и интензивних облика рада праћена одбацивањем традиционалистичких вредносних образаца, док је, с друге стране, спремност на флексибилне и самосталне облике запослености повезане са модернистичким вредносним оријентацијама.

ЗАКЉУЧЦИ

Анализа предочена у тексту указала је на интересантне промене у радним оријентацијама током посматраног периода (2003–2012), као и на обрасце повезаности ових оријентација са темељнијим вредносним оријентацијама.

Показало се да је у сва три анализирана периода (2003, 2007 и 2012. године), спремност да се ради сваки плаћени посао представљала најзаступљенију радну активност. Међутим, резултати анализе показују да након 2003. године избор ове опције као кључне у на-

стојању да се оствари запослење или очува/унапреди радни ангажман опада, чак и након избијања економске кризе. Овим се хипотеза о повећаној спремности да се прихвати било какав посао у периодима кризе, смањења запослености и повећања незапослености само делимично потврдила. С друге стране, у складу са напред изнетом претпоставком, подаци су показали нешто већу спремност да се у периоду релативно повољних економских трендова прихвате флексибилнији и самосталнији облици рада, па тако у 2007. години флексибилнији облици рада, попут спремности да се уз основни посао раде и додатни хонорарни послови, као и спремност да се започне самостални посао сустижу спремност да се ради сваки плаћени посао. Као што смо могли да видимо, пет година касније учешће ових флексибилних облика рада опада, тако да поново долази до дистанце између спремности да се ради сваки плаћени посао и других опција које указују на изражене спремности да се ради у флексибилнијим, интензивнијим и самосталнијим аранжманима. Анализа је даље указала на значајну повезаност одређених социо-демографских обележја актера и радних оријентација, па тако док су готово у свим посматраним периодима радне оријентације нискообразованих, старијих особа обележене спремношћу да се прихвати било који плаћени посао, дотле су младе особе знатно чешће исказале спремност на просторну мобилност повезану са запослењем или пак на самосталне облике запослености. У случају високообразованих испитаника, имамо изражену спремност да се ради додатно, самостално и интензивно.

Када је у питању повезаност вредносних и радних оријентација, можемо закључити да је спремност да се прихвате неки од флексибилних и интензивних облика рада била праћена одбацивањем традиционалистичких вредносних образаца, односно пристајањем уз модернистичке вредносне обрасце. Једини изузетак представља категорија испитаника која је спремна да започне неки самосталан посао. Најзад, могло се видети да испитаници који су спремни да прихвате сваки плаћен посао показују највиши степен традиционализма.

ЛИТЕРАТУРА

- Арандаренко, М. (2011). *Тржиште рада у Србији: трендови, институције, политике*. Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду.
- Бабовић, М. (2009). *Пост-социјалистичка трансформација и социо-економске стратегије домаћинства у Србији*. Београд: ИСИФФ
- Бабовић, М. (2010). Економске стратегије домаћинства у Србији 2003-2007. У С. Цвејић (Ур.), *Суживот са реформама* (стр. 91-125). Београд: ИСИФФ.
- Бабовић, М. (2012). Ново прилагођавање: економске стратегије друштвених слојева у Србији у периоду економске кризе. У Д. Маринковић и С. Шљукић (Ур.), *Промене у друштвеној структури и покретљивости* (стр. 202–222). Нови Сад: Филозофски факултет.

- Бабовић, М. (2013). Промене у економским стратегијама домаћинства у Србији 2003–2012: економско делање припадника различитих друштвених слојева у условима раста и рецесије. У М. Лазих и С. Цвејић, (Ур.), *Промене основних структура друштва Србије у периоду убрзане трансформације* (стр. 99–118). Београд: ИСИФФ, Чигоја.
- Бачевић, Ј. (1991). *Југославија на кризној прекретници*, Београд: Институт друштвених наука-Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење.
- Болчић, С. (1995) Пост-социјалистичка транзиција: контекст промена друштва Србије почетком деведесетих. У С. Болчић (Ур.), *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих* (стр. 13–30). Београд: ИСИФФ.
- Болчић, С. (2002а). Друштвене промене и разарање друштвеног сектора рада у Србији 1990-их. У С. Болчић и А. Милић, (Ур.), *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот* (стр. 97–106). Београд: ИСИФФ.
- Болчић, С. (2002б). Раст приватног сектора и предузетништва у Србији током 1990-их. У С. Болчић и А. Милић (Ур.), *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот* (стр. 107–122). Београд: ИСИФФ.
- Bolčić, S. (2003). Blocked Transition and Post-Socialist Transformation: Serbia in the Nineties. *Review of Sociology*, 9 (2), 27–49.
- Болчић, С. (2004). Пост-социјалистичка трансформација и нове радне оријентације: Србија 1990–2003. године. У А. Милић (Ур.), *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневица Србије на почетку трећег миленијума* (стр. 111–150). Београд: ИСИФФ.
- Болчић, С. (2013). *Разарање и реконструкција друштва: Србија на прелазу у XXI век*. Београд: Службени гласник
- Vuković, D. & Babović, M. (2013). Social Interests, Policy Networks, and Legislative Outcomes: The Role of Policy Networks in Shaping Welfare and Employment Policies in Serbia. *East European Politics and Societies*, doi: 10.1177/0888325413495088.
- Голубовић, З. (1977). Типови личности и типови вредносних оријентација у социјалистичком друштву. У Д. Секулић (Ур), *Вриједности и друштвени систем*. Загреб: Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу.
- Гредель, С. (2000). Вредносно утемељење блокиране трансформације српског друштва. У М. Лазих (Ур), *Рачји ход*. Београд: Филип Вишњић.
- Крстић, Г. и др. (1998а). *Анализа сиве економије у СР Југославији са проценама за 1997. и препорукама за њену легализацију*. Београд: Економски институт.
- Крстић, Г. (1998б). Узроци и последице сиве економије у Југославији. У М. Милосављевић (Ур.), *Социјална политика у транзицији* (стр. 387–404). Београд: Центар за проучавање алтернатива.
- Крстић, Г. и Сојановић, Б. (2001). *Основне реформе тржишта рада у Србији*. Београд: Економски институт, Центар за либерално-демократске студије.
- Кузмановић, Б. (1994). Ауторитарност. У М. Лазих (Ур). *Разарање друштва*, (стр. 225-244). Београд: Филип Вишњић.
- Кузмановић, Б. (1995). Ауторитарност као социјално психолошка карактеристика. У З. Голубовић (Ур.), *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба* (стр. 61-73). Београд: ИФДТ и Филип Вишњић.
- Кузмановић, Б. (1995а). Друштвене промене и промене вредносних оријентација ученика. *Психолошка истраживања 7*, (стр. 17-47) Београд: Институт за психологију.
- Кузмановић, Б. и Петровић, Н. (2008). Вредносни циљеви као чиниоци политичких ставова и мњења младих., *Социологија*, L (2), 153-174

- Лазих, М. (1995). Особености глобалне друштвене трансформације Србије. У С. Болчић (Ед.), *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих* (стр. 57-77), Београд: ИСИФФ.
- Лазих, М. (1996). Делатни потенцијал друштвених група. *Социологија*, XXXVIII (2), 259–288.
- Lazić, M. (1996a). The Breakdown of Socialism and Changes in the Structure of Yugoslav Society. *International Review of Sociology*, 2
- Лазих, М. (2002). (Re)структурисање друштва у Србији током 90-их ((Re)structuring of Serbian society during the 1990s). У С. Болчић и А. Милић (Ур.), *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот* (стр. 17–34). Београд: ИСИФФ.
- Лазих, М. (ур.) (2000). *Рачји ход*. Београд: Филип Вишњић.
- Лазих, М. и Цвејић, С. (2004). Промене друштвене структуре у Србији: Случај блокиране пост-социјалистичке трансформације. У А. Милић (Ур.), *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневица Србије на почетку трећег миленијума* (стр. 39–70). Београд: ИСИФФ.
- Лазих, М. (2005). *Промене и отпори*. Београд: Филип Вишњић.
- Lazić, M i Svecić, S. (2007). Class and Values in post-socialist transformation in Serbia. *International journal of sociology*, 37(3), 54-74.
- Лазих, М. (2011). *Чекајући капитализам: настанак нових класних односа у Србији*. Београд: Службени гласник.
- Пантић, Д. (1977). Вредности и идеолошке оријентације друштвених слојева. У М. Поповић (Ур.), *Друштвени слојеви и друштвена свест* (стр. 269-406). Београд: ИДН.
- Пантић, Д. (1981). *Вредносне оријентације младих у Србији*. Београд: Издавачки центар ССО Србије.
- Пантић, Д. (1990). *Промене вредносних оријентација младих у Србији*. Београд: Институт друштвених наука.
- Петровић, И. (2013) Промене вредносних оријентација средње класе у периоду пост-социјалистичке трансформације. *Социологија*, LV (3), 375-394.
- Пушић, Е. (1977). Вредности и друштвена регулација. у Д. Секулић (Ур.), *Вредности и друштвени систем*. Загреб: Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу.
- Радоњић, О. (2013). Још једна декада беспућа српске привреде: узроци и перспективе, у: Лазих, М и С. Цвејић (ур.) *Промене основних структура друштва Србије у периоду убрзане трансформације*. (стр. 198-219). Београд: Чигоја штампа.
- Републички завод за статистику, Анкета о радној снази. 2004–2012.
- Rohan, M. J. (2000). A rose by any name. The values construct. *Personality and Social Psychology Review*, 4 (3), 255–257.
- Рот, Н. 2003. *Основи социјалне психологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Триповић, М. (2007). Социолошка одредница вредности. У М. Богдановић и А. Мимица (Ур.), *Социолошки речник* (стр. 658-660). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Цвејић, С. (2002). Неформална привреда у пост-социјалистичкој трансформацији: сива економија у Србији 90-их. у С. Болчић и А. Милић (Ур.), *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот* (стр. 123-140). Београд: ИСИФФ.
- Цвејић, С. (2011). *Друштвена одређеност економских појава*. Београд: ИСИФФ, Чигоја штампа.

- Цвејић, С., Бабовић, М и Пудар, Г. (2011). *Студија о хуманом развоју-Србија 2010. Извори и исходи социјалног искључивања*. Београд: UNDP.
- Цвејић, С. (2013). Пензионери и незапослени у класној анализи-случај Србије, у: Лазић, М и С. Цвејић (ур.) *Промене основних структура друштва Србије у периоду убрзане трансформације* (стр. 64-78). Београд: Чигоја штампа
- Crompton, R. & Lyonette, C. (2005). The new gender essentialism – domestic and family choices and their relation to attitudes. *The British Journal of Sociology*, 56 (4), 601–620.
- Hakim, C. (2000). *Work-lifestyle Choices in the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press.
<http://eep.sagepub.com/content/early/2013/07/10/0888325413495088>

Marija Babović, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, Belgrade
 Irena Petrović, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Institute for Sociological Research, Belgrade

THE RELATIONSHIP BETWEEN WORK AND VALUE ORIENTATIONS OF SOCIAL ACTORS IN THE PERIOD OF ECONOMIC CRISIS

Summary

The post-socialist transformation has been carried out, among other things, through complex changes in the labour market. These changes were often studied by sociologists and economists (Bolčić, 2002a, 2002b, Babović, 2009, 2013, Krstić, Stojanović, 2001, Arandarenko, 2011). In most cases, research was focused on the objective processes and indicators of changes in the labour market, while the "subjective" aspects of the changes were mainly analyzed in the context of value orientation research (Lazić, Cvejić, 2004, Lazić, 2011). The study of work orientations was conducted only once (Bolčić, 2004). The results showed that labour market changes are associated with the increasing willingness of labour force to accept more flexible forms of employment.

The conceptual framework and results of this research represent the bases of our analysis. This paper focused on two main objectives: the analysis of changes in the work orientation during the period from 2003 to 2012 and the correlation between work and value orientations (traditional vs. modern orientation). The analysis was based on the data collected within three empirical researches (2003, 2007, and 2012) conducted by the Institute for Sociological Research of the Faculty of Philosophy in Belgrade. Survey data indicated a prevalence of readiness for "flexible" work patterns and "self-employment" or starting one's own business in the period of economic growth. On the other hand, our findings revealed a decrease in "flexible" work orientation in the periods of economic crisis. Additionally, the empirical findings of this research showed that the readiness for "flexible work arrangements" is associated with modern values, while the willingness to accept any paid work is connected to traditional values.